

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Таранец С.

Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX вв.): традиционная культура и повседневная жизнь старообрядцев / Под ред. Г.В.Боряка: В 3 т. – Т.3. – К., 2021. – 704 с.

Таранец С.

Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX ст.): традиційна культура та повсякденне життя старообрядців / За ред. Г.В.Боряка: У 3 т. – Т.3. – К., 2021. – 704 с.

Книга є ґрунтовною працею та водночас завершенням тритомної серії (перший том – «Взаємини старообрядницьких спільнот із державою й офіційною церквою» – побачив світ 2012 р., а наступного року вийшов другий – «Старообрядці у соціокультурному контексті»). Оpubлікувавши два томи, автор утвердився як один із провідних дослідників старообрядництва. Третя книга присвячена традиційній культурі та повсякденному життю старовірів, тут розглядаються цілком конкретні аспекти їхнього способу життя, а також питання, пов'язані зі святами й духовною культурою. До цього, у 2016 р., С.Таранець опублікував альбом «Поділля: Традиційна культура та повсякденне життя старообрядців у XX – на початку XXI ст.», в якому представлено сучасне життя і звичаї старовірів рідного краю автора. У цій книзі розповідається про житло російських старообрядців, їхнє церковно-релігійне життя та мирські свята, господарську діяльність, одяг, похорони, весілля й т. д. У ній також представлені тексти весільних обрядів, російські та українські народні, солдатські пісні, що виконувалися старовірами тощо. Написання цієї праці, безумовно, стало частиною підготовчої роботи до публікації третього тому, що і став предметом цього огляду.

Варто також зазначити, що праці Ю.Аргудяєвої, дослідниці старообрядництва з Владивостока, були важливим довідковим матеріалом при підготовці монографії С.Таранця. Зокрема зображення звичаїв та життя старообрядців на Далекому Сході автор порівнює і протиставляє життю старообрядців в Україні. Обидва дослідники щоденно стикаються з життям сучасних старообрядців та виявляють жвавий інтерес до їхніх звичаїв, способу життя. Окрім того, Далекий Схід й Україна розташовані на двох «полюсах» колишньої Російської імперії і були кінцевими поселеннями старообрядців після їхніх постійних утеч та переселень, що робить науково важливим порівняння способу життя.

Перша глава є оглядом історичних документів, що стосуються життя й культури старообрядців у цілому, та тієї великої кількості дослідницької літератури, що використана автором. Наступна глава присвячена матеріальній культурі й побуту

старообрядців у сільській місцевості, третя – сімейним обрядам і звичаям, четверта – календарній обрядовості, п'ята – говірці, фольклору, музичній творчості.

У передмові автор наголошує, що нині існує гостра потреба у вирішенні не лише національних проблем, а й питань, пов'язаних із політичною та економічною ситуацією в різних державах світу. Застосовуючи ненасильницький підхід до вирішення наукових проблем, С.Таранець пропонує знайти шляхи пошуку компромісу, намагаючись зберегти при цьому основи національної ідентичності серед різних страт населення тієї чи іншої країни, що раніше входили до складу Російської імперії (с.5). Автор висловлює думку про те, що потенційно можливі політичні та економічні конфлікти повинні стримувати радикалізацію прагнень титульних націй стосовно національних меншин, включаючи й старообрядців як етноконфесійну групу росіян. Він виключає ідеологічний тиск на дослідників керівництва наукових установ, різних релігійних структур, урядових інституцій щодо дослідження як цієї, так й інших аналогічних тем. С.Таранець намагається розглянути традиційну культуру та повсякденне життя старообрядців в окремо взятій країні без будь-яких упереджень, він ставить їх в одну площину з іншими аналогічними субетнічними групами колишньої Російської імперії, дає уявлення про історію досліджень відсторонено, детально описуючи кожну з порушених проблем.

Поряд з напрацюваннями, зробленими в імперський час, розглядаються й дослідження, підготовлені в радянський період. Автор хоча й зрідка, але все ж таки вказує на серйозні проблеми при підготовці праць радянської доби, на тиск ідеології та способи примусу. Окремі читачі можуть критикувати такий підхід, але все це впливає з основної установки автора – підібрати науково обґрунтовані дослідження, не пов'язані з будь-якою ідеологією або упередженою ідентичністю, порівняти всі напрацювання в одній площині, без викривлень та перекручувань.

Далі йде огляд того, в яких галузях були проведені дослідження та в якому обсязі. Ця позиція проглядається протягом усієї книги і є послідовним підходом у роботі з великим обсягом наукової літератури та в організації широкого кола дослідницьких питань. Читач отримує таким чином величезний обсяг інформації про дослідження. Натомість автор настільки зосередився на введенні та узагальненні напрацювань, що не знайшов можливим систематизувати літературу, зробити більш глибокий її аналіз та дати відповідні оцінки, вказавши тільки на окремі проблеми й деталі досліджень. Історіографічний огляд, здається, присвячений тому, щоб представити основний корпус джерел для реалізації поставленої мети.

Автор виконав величезний обсяг роботи з пошуку інформації про старообрядництво в численних етнологічних працях, підготовлених у різних регіонах за радянської доби. В результаті значних наукових пошуків у галузі традиційної культури, усної творчості, звичаїв і повсякденного життя старообрядців радянськими дослідниками був досягнутий великий прогрес у вивченні фольклору таких груп, як некрасовці на півдні Росії, поморці на півночі, кержаки на Уралі та у Сибіру, поляки й каменярі на Алтаї, сімейські у Забайкаллі. Після розпаду СРСР академічні дослідники, які раніше рідко торкалися теми старообрядництва, були змушені зачепити і це питання, у результаті чого кількість таких студій різко зросла. Але в цілому в монографії представлена широка добірка основних праць із даної теми.

В огляді історіографії один з розділів присвячено вивченню старообрядців в Україні. Починаючи з 1950-х рр. було проведено багато досліджень говірок старовірів, і подальші зусилля показали, як активно досліджувалися говори липован на Буковині, у Бессарабії, інших регіонах, що включали середньоросійські елементи з південноросійськими особливостями. Після зняття ідеологічних обмежень, що відбулося після

розпаду СРСР, вивчення раніше заборонених питань, пов'язаних із віруваннями старообрядців, почало фокусуватися на їхньому фольклорі та пов'язаному з ним духовним життям. Першою у цьому відношенні стала праця С.Таранця, присвячена історії діяльності Куренівських старообрядницьких монастирів.

У першому розділі також приділяється увага вивченню старообрядництва в інших країнах, включаючи Польщу, Румунію, Литву, Естонію, Латвію, Молдову, Білорусь, Болгарію, США та Норвегію, де вивчаються мова, фольклор, повсякденне життя старовірів. Особлива увага приділяється дослідженню старообрядництва в Японії, включаючи студії Й.Накамури, діяльність Японського товариства дослідників старообрядництва, яке було засноване 2012 р., а також його співпрацю з фахівцями з інших країн. Зарубіжні дослідження представлені у вигляді книжок і статей, опублікованих російською мовою.

Другий розділ присвячено традиційній культурі та звичаям сільського життя. Перш за все розглядається житло, сільськогосподарські споруди, подвір'я. Це ілюструється прикладами з регіонів, зокрема з Поділля, з яким автор має тісний контакт. Особливий інтерес представляє порівняння та протиставлення випадків кержаків басейну річки Бухтарма в Алтайському краї, сімейських Забайкалля й часовенних, котрі емігрували в Маньчжурію, для яких багатий фотоматеріал і записи польових робіт дають конкретні образи. Автор використовує свого часу новаторські матеріали про Бухтарму Є.Бломквіст та Н.Грінкової, засновані на польових експедиціях 1920-х рр., а також звіти про сімейських, підготовлені І.Маковецьким, А.Селищевим, А.Поповою та ін. Для Маньчжурії були використані фотографії Я.Сабуро, що зображують звичаї, будівлі, інтер'єри будинків с. Романівка й історико-етнографічне дослідження Ю.Аргудяєвої. За винятком праць І.Маковецького та Ю.Аргудяєвої, усі ці записи й дослідницькі звіти належать до 1920–1930-х рр. Тут життя селян-старообрядців різних регіонів одного і того ж періоду порівнюється між собою, показується, як вони пристосовувалися до особливостей краю, зберігаючи традиційну культуру. Потім автор веде мову про костюми чоловіків та жінок і про поширення виробів текстильної промисловості на селі.

У міру проникнення ринкової економіки в російське село та вплив на неї міст, ця специфіка проявилася і в костюмах чоловіків і молодих людей, які вирушали на заробітки. У порівнянні з XVII та XVIII ст., у XIX ст. відбулися значні зміни в способах крою та прикрас до костюмів, у використанні домотканини, яка стала замінюватися фабричною тканиною. Носіння модних костюмів почалося з багатих сімей і поступово поширилося на менш забезпечені верстви населення. Духовні керівники старообрядців неспинно боролися з новою тенденцією, але не змогли її зупинити, оскільки в прикордонні з Китаєм регіони, такі як Бухтарма, Забайкалля, басейн річки Амур на Далекому Сході, імпортувався та широко використовувався дешевий китайський текстиль. Однак в кінцевому підсумку текстиль, вироблений на російських фабриках, повсюдно набув широкого розповсюдження. Шкарпетки та рукавиці виготовлялися з вовни, виробленої в домашніх умовах, верхній одяг і пояси – з покушного сукна, нитки, мотузки та віжки – з отриманих на городі конопель.

Крім того, у другому розділі звертається увага на способи покриття голови незаміжніми жінками, на типи головних уборів заміжніх жінок, їхні регіональні особливості, а також вплив на них язичницьких вірувань. Описується крій сорочок та штанів, які носили чоловіки, також наголошується, що на початку XX ст., наприклад у сімейських Забайкалля, змінився традиційний спосіб пошиття брюк, і молоді люди почали носити модні вузькі штани з покупної тканини. У старообрядницьких селах Бессарабської та Подільської губерній, на відміну від навколишніх українських,

молдавських сіл, селяни рідко займалися текстильним виробництвом і вже наприкінці XIX ст., завдяки високому рівню життя, могли носити одяг із покупних фабричних тканин.

У цьому ж розділі розглядається посуд, традиційна їжа, пости, заборони на їжу, і нарешті, способи лікування захворювань та народна медицина. Старообрядці вважали хворобу божественним випробуванням або тимчасовим покаранням. З релігійної точки зору вони по можливості уникали відвідування лікарень. Поряд з цим, корисна і свіжа їжа, чиста питна вода, тривале дотримання релігійних постів, молитовне життя, заборона на куріння та надмірне вживання алкоголю позитивно впливали на здоров'я людей. Старообрядці лікували хвороби за допомогою традиційних засобів, накопичених віковим досвідом, і покладали свою віру на силу молитви, цілющі властивості святої води, купання та лікарські трави. З іншого боку, вони вірили в небезпеку пристріту і недоброзичливих поглядів й зверталися до жінок-цілительок, що володіли древніми магічними знаннями, щоб уникнути їхнього руйнівного впливу.

Далі йде глава третя, присвячена сімейним ритуалам та звичаям, починаючи з народження і хрещення немовлят й виховання дітей. Автор наводить приклади з Архангельської губернії, Нижнього Дону, Забайкалля, Далекого Сходу, Туви, північної частини Печори та Уралу. У розділі, присвяченому сім'ї та шлюбу, наголошується, що з розвитком капіталізму в Росії наприкінці XIX ст. патріархальна сімейна система старообрядців почала руйнуватися, влада старших в родинах ослабла, що призвело до змін у шлюбних стосунках. Серед федосіївців у Латвії була поширена практика, коли молодий хлопець «викрадав» дочку без згоди батьків, приводив її в свій будинок і ставив своїх батьків перед фактом. У безпопівців-безшлюбників, які не дотримувалися церковної системи шлюбу, склався його оригінальний варіант. При виборі нареченої старообрядці надавали великого значення іменитості, багатству родини нареченої та характеру її приданого. Благословення батьків при зарученні відіграло важливу роль в традиційній церемонії одруження старообрядців. Весільна обрядовість старовірів включала безліч елементів передвесільних, весільних і післявесільних обрядів, серед яких сватання, договір, запій, приготування приданого, обрядове миття нареченої в лазні, дівич-вечір, викуп, батьківське благословення. У багатьох регіонах Росії в день весілля влаштовувався весільний поїзд. Весілля супроводжувалися плачем та величальними піснями, а іноді й танцями. Водночас звичай порушення цнотливості до шлюбу серед дівчат був не лише терпимий, але й звичайним явищем в північних губерніях Росії.

Друга половина третього розділу присвячена поховальним і поминальним обрядам, кладовищам старообрядців із прикладами з різних регіонів Росії та України. На думку автора, поховальні й поминальні обряди старообрядців увібрали у себе багато язичницьких форм, а значна частина пов'язаних з ними звичаїв сходять до часів древніх слов'ян. На зміни в поховальних ритуалах у період Російської імперії великий вплив справила урядова політика придушення та вигнання старовірів, що унеможливило організацію похорону в повному обсязі. Поховально-поминальний обряд старообрядців складався з підготовки, похорону та поминків. У них існували елементи поклоніння сонцю, землі, предкам або природі. Особливе ставлення старообрядців до смерті пояснює їхнє своєрідне ставлення до поховання і сформовану унікальну концепцію загробного життя.

Наступна, четверта, глава присвячена календарним обрядам старообрядців. Розділ про осінні та зимові обряди починається з обговорення занепаду звичаю хороводів. У Латгалії (Південно-Східна Латвія) цей звичай зберігався аж до 1920-х рр., а потім втратив своє значення. Його зникнення відбулося в результаті виселення старовірів на хутори, що отримали широке поширення в ході столипінської аграрної

реформи, що почалася в 1906 р. У молодих людей більше не було можливості збиратися разом для розваг. Тут соціально-економічні зміни в сільській місцевості справили руйнівний вплив на фольклор і танці, до яких старше покоління старообрядців спочатку ставилося критично. Так званий Стоглавий собор 1551 р. відкинув деякі обряди та звичаї як язичницькі, але під час розколу церкви 1666 р. старообрядці були сповнені рішучості зберегти стародавні російські народні традиції як священні. Проте захист традиційної російської культури з її язичницькими елементами й відстоювання справжнього християнства іноді вступали у суперечність. Наприклад, в день коляди підлітки та діти ходили від хати до хати, під вікнами співали колядок. На початку ХХ ст. у старообрядців, наприклад, Ліфляндської губернії колядки були замінені духовними віршами, після виконання яких слід було привітати господарів із Різдом. У 1880-х рр. маски у вигляді кози або цапа в різдвяних урочистостях в Естонії відійшли на другий план, для ряження почали використовуватися маски, що представляли персонажів з біблійної історії. На початку ХХ ст. зміни спостерігалися й у липован Бессарабії, коли гроші, одержувані дітьми від господаря сім'ї, використовувалися на потреби церкви. Всі ці приклади показують результати безперервних зусиль духовенства або духовних керівників старообрядців раціонально перетворити язичницькі звичаї в християнські події. Традиційні ряження на Святках іноді були буйними та вільними, що призвело до зростаючої відрази до них серед старовірів. Примітно, що С.Таранець бачить ознаки цієї зміни в основному в районах північного та південного заходу Російської імперії. Ці регіони можна розглядати як провідні в еволюції традиційних свят старообрядців. У цілому в російському селі на початку ХХ ст. заходи Святка, такі, як ряження і ворожіння дівчат, втратили свій колишній магічний елемент та стали простою розвагою для молоді.

Цікавим аспектом святкування у весняні й літні періоди був звичай, пов'язаний із березою або вінком на Трійцю. На Кавказі в терських козаків дівчата на день Трійці готували вінки та пускали їх по річках, озерах для ворожіння. Найкрасивіші й великі вінки ставилися на спеціально підготовлений «корабель» і відправлялися у сплав по Тереку. У човен клали ляльок, одягнених у козацький стрій, і готували стіл з частуванням. Із берега козаки стріляли по човну, розриваючи ляльок на шматки, потім його потопляли. Частини човна пізніше витягували з річки та розподіляли між молодими людьми. Уважалося, що рештки «корабля» й ляльки володіли магічною силою.

Посилаючись на працю Ф.Болонєва, С.Таранець описує події, пов'язані з красиво прикрашеними березами, які з'являються на святі Трійці у сімейських Забайкалля. Дівчата простують по селу з берісками та співають пісні, погрожуючи «доброму молодцю» смертю. Березу також називали стрілою. Стріла також була метафорою блискавки, що наводило на думку про смерть молодої людини. Потім береза розчленовувалася й викидалася в річку. Похорон берези символізував фізичну зрілість дівчини. Такі обрядові молитви про відродження та зростання життя через смерть, руйнування й розчленування можна побачити і в поширеному в Росії селянському звичаї поховання масляних, костромських ляльок та зозуль. Старовіри зберегли ці стародавні звичаї в російській глибинці для гуляння під час проведення весняно-літніх свят. Демонтаж та руйнування, спалювання та викидання ритуальних символів проводилися для того, щоб духи померлих, які відвідували живих регулярно в період року і впливали на їхнє життя, благополучно відправлялися у «країну мертвих», звідки отримували кращі дари – магічні сили. Християнські елементи мирно співіснували з язичницькими в багатьох календарних обрядах, включаючи Великдень, найбільше свято року. В цьому відношенні старообрядці мало чим відрізнялися від інших офіційних православних християн.

П'ята й остання глава присвячена фольклору, говірці та музичній творчості. Серед старовірів Поділля були популярні любовні та соціально-побутові частівки. В цілому, їхній фольклор був пов'язаний з українською народною творчістю. У репертуарі російських старообрядців були русифіковані українські народні пісні, мова фольклорних текстів характеризувалася фонетичною, лексичною та граматичною українізацією. Носіями усної поетичної творчості були в основному літні жінки регіону. В цілому, фольклор був важливою частиною народної творчості старообрядців. Із глибин століть старовіри вивели традиційні пісенні сюжети, обрядовий, епічний та ліричний фольклор. Співоча культура старообрядців в кожному регіоні несла в собі відмінні риси того регіону, звідки прийшли їхні предки. Водночас фольклор старообрядців увібрав у себе елементи усної творчості народів, серед яких вони жили, що призвело до змішання різних пісенних традицій.

Більшу частину обрядової культури становили народні ігри, хороводи, народні пісні, танці та казки. Автор також згадує про духовні вірші та церковні співи. Духовні вірші, що перекладали християнські символи і теми на доступну людям мову, виконували просвітницьку функцію, сприяючи поширенню православ'я й одночасно адаптуючи християнські ідеї до тих, які вже глибоко вкоренилися в народі. Вони стосувалися догматичних позицій різних згод старообрядництва, тематики з життійної літератури, міжконфесійної полеміки та сатиричних тем. Створення духовних віршів відноситься до кінця XVII ст., а до початку XVIII ст. старовіри стали основними носіями нецерковних духовних віршів, поширивши цю фольклорну традицію на всю Росію. Поряд із цим С.Таранець також згадує про середньовічну традицію церковного співу та середньовічну вимову, які зберігалися серед старообрядців. Католицька поліфонічна музика, запроваджена під час реформ Никона, справила великий вплив на російську церковну музику, але старообрядці зберегли традиційний принцип підголосової поліфонії. Релігійні пісні та музика старовірів, які майже невідомі в Японії, представляють для нас великий інтерес.

Наприкінці п'ятої глави розглядаються говірки старообрядців, і наголошується, що вони зберігали особливості давньоруської мови впродовж більш тривалого періоду, ніж інші російські групи. Довге перебування старообрядців в іншомовному середовищі, викликане міграцією, сприяло стабілізації стійкості складу мови. Це дозволило зберегти старі російські слова, які були втрачені в діалектах суто російських територій і в російській писемності. Здебільшого міграція старообрядців із Росії на нові землі відбувалася через проміжні пункти, і цей процес також вплинув на їхній говір, що призвело до появи мови з мішаною основою в результаті контакту з різним культурним та етнічним середовищем проміжних регіонів. Належність до різних згод старообрядців також наклала істотний відбиток на їхню мову. Цією заявою автора завершується основна частина третього тому.

У заключному розділі підбиваються підсумки. Узагальнюючи весільні ритуали старообрядців, які були однією з центральних тем тому, С.Таранець зазначає «що незважаючи на існування локальних варіантів, в цілому, традиційний весільний обряд у всіх старовірів багато в чому був схожий» (с.524). Автор указав на регіональні відмінності у житті, традиційній культурі старообрядців у Росії та в інших країнах, порівняв їх між собою й зазначив, що ці відмінності формувалися під впливом міграційних шляхів старовірів і навколишнього середовища нових поселень, особливо їхніх контактів із місцевими жителями, етнічними групами та народами. У цій самій частині робиться акцент радше на аналогіях і загальних коренях ритуалів, ніж будь-яких відмінностях. Це показує основну позицію автора: в новаторській спробі, уперше реалізованій у цьому томі, зібрати воедино та вивчити життя й культуру старообрядців,

розкиданих по великих територіях планети, довести важливість визнання як відмінностей, так і загальних рис. У цьому полягає сенс книги.

У цілому, у першому розділі С.Таранець представляє величезний обсяг досліджень і польових робіт, які були проведені на сьогоднішній день, а в наступних описує дуже широкий спектр окремих студій, розглядаючи їх паралельно й доповнюючи одне одним. У результаті йому вдалося скласти уявлення про розвиток досліджень і характер дослідницьких інтересів у кожній гуманітарній галузі, що саме по собі є великим успіхом, і яке могло бути досягнуто тільки на основі ретельного пошуку джерел та наукової літератури. Це дає можливість представити майбутню спрямованість вивчення в кожній області знань. Автора також відрізняє адекватність і висока об'єктивність посилань на використовувану літературу. Рецензована монографія буде не тільки корисною широкому колу читачів, які цікавляться традиційною культурою та повсякденним життям старообрядців, а й послужить прекрасним навігаційним посібником для майбутніх дослідників із цієї теми.

І наостанок. У третьому розділі та у заключній частині книги автор робить кілька зауважень про традиційні форми сім'ї старообрядців, ознаки їх змін наприкінці ХІХ ст. На сьогоднішній день це питання має велике значення й вимагає більш глибокого вивчення, оскільки наявні соціально-економічні, етнографічні, культурні аспекти, котрі не можна випускати з уваги. Зростання останнім часом інтересу до вивчення історії жінок, студювання причин змін у сімейній системі, у статусі молодих людей та жінок у родині, ослаблення патріархальної сім'ї дозволить ще ширше вивчити старообрядництво з соціологічної перспективи.

Гідеаки САКАМОТО

доктор філологічних наук,
голова Японського товариства дослідників старообрядництва,
почесний професор Університету Тенрі
(Тенрі, Японія), hideaki_sakamoto@hotmail.co.jp